

*А. С. Кобець,
к. т. н., проф., ректор, Дніпропетровський державний аграрний університет*

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ ТА ПОСИЛЕННЯ РОЛІ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇН

Визначено розвиток вищої освіти в умовах комерціалізації та активізації підприємництва в освіті. Виділено особливості адаптації вищої школи України до ринкової моделі, порівняно з іншими розвиненими країнами.

Development of higher education is certain in the conditions of commercialization and activation of enterprise in education. Features are selected to adaptation of high school of Ukraine to the market model, comparative with other developed countries.

Ключові слова: глобалізаційні тенденції, державний вплив, інструментарій координації, освітня сфера, ринковий механізм, регулювання.

ВСТУП

Перейшовши рубіж 20-го ст., світ вступив у нову еру, головними відмітними ознаками якої є глобалізаційні тенденції та посилення ролі інноваційних процесів у економічному розвитку країн. Проте тип економічних відносин фундаментально не змінився, — його основою є підприємництво з приватними інтересами, що реалізуються в умовах свободи економічної діяльності, конкуренції. Тому держава, не обмежуючи приватної ініціативи, має через систему збалансованих регуляторів забезпечувати реалізацію суспільного інтересу. Людство не виробило альтернативи ринку з його ліберальними цінностями, вдосконалюється лише інструментарій координації та регулювання ринкових механізмів. Освіта повинна надавати індивідам, крім фахових знань, і технології поведінки в умовах ринку.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Певну увагу проблемам державного регулювання освітньої сфери в загальному контексті розвитку економіки знань приділяли відомі вчені: Г. Беккер, Е. Боуен, Е. Денісон, Дж. Кендрік, Я. Мінсер, Т. Шульц. У роботах вітчизняних вчених, зокрема Л.І. Антошкіної, Т.М. Боголіб, А.І. Бутенко, В.А. Вісящева, В.М. Гейця, О.А. Грішнкової, Б.М. Данилишина, Г.А. Дмитренка, Т.А. Заєць, С.М. Злупка, І.С. Каленюк, О.А. Кратта, В.Г. Кременя, В.І. Куценко, Л.К. Семів, О.П. Сологуб, Д.М. Стеценка, Л.А. Янковської та інших, висвітлені окремі організаційно-економічні проблеми функціонування системи вищої освіти. Проте ринкові умови функціонування вищої освіти вимагають напрацювання нових механізмів регуляторної діяльності держави в сфері її управління.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити розвиток вищої освіти в умовах комерціалізації та активізації підприємництва в освіті;

— виділити особливості адаптації вищої школи України до ринкової моделі, порівняно з іншими розвиненими країнами.

РЕЗУЛЬТАТИ

У розвинених країнах системи вищої освіти різняться, але за ступенем державного впливу їх можна об'єднати в дві групи — система вищої освіти, яка забезпечується і фінансується державою, і змішані системи з різною роллю держави.

Можна виділити наступні особливості адаптації вищої школи України до ринкової моделі, порівняно з іншими розвиненими країнами.

1. За швидкістю входження в ринок. Якщо на Заході здійснювалось поступове впровадження ринкових відносин у сферу вищої освіти, то в Україні було реалізовано принцип "шокової терапії" при відсутності ефективного законодавчого забезпечення. Так, уже на третьому році незалежності (1994) частка всіх типів навчальних закладів, які засновані на недержавній формі власності, становила 10,3% [6, с. 145].

2. За цілями входження в ринок. У реалізованих сценаріях пріоритети комерціалізації освіти були розставлені в такому порядку: спочатку підвищення конкурентоспроможності і якості вищої освіти, оформлення і наповнення альтернативних каналів фінансування, а вже потім — зменшення коштів державної підтримки. В Україні в умовах економічної кризи пріоритетом став самостійний пошук коштів, яких не вистачало вищій школі, при цьому підвищення її конкурентоспроможності та якості відходило на другий план.

3. За рівнем готовності суспільства до впровадження ринкових відносин у сферу вищої освіти. Ринок, особливо в освітній сфері, потребує як психологічної, так й інституціональної готовності економіки і суспільства, зокрема наявності середнього класу, який може оплачувати своє навчання, фінансових механізмів забезпечення доступу незамож-

них прошарків населення до освіти, наявності громадського контролю за якістю освітніх послуг. Ці механізми в розвинених країнах формувались століттями, а в Україні вони і на сьогодні ще не сформовані.

4. Розрив між зростанням доходів населення і зростанням цін на освітні послуги. В розвинених країнах сформувались і постійно вдосконалюються механізми фінансування вищої освіти, які мають, насамперед, забезпечити її доступність. Вони базуються на використанні різноманітних фінансових інструментів — освітніх кредитів і субсидій, ваучерів тощо. В Україні реальне зменшення доступу до вищої освіти незаможної частини населення посилювалося відсутністю державної системи кредитування і субсидювання студентів, а також відсутності прозорого механізму зарахування студентів на місця, що фінансуються за кошти бюджету.

5. Наступальний характер української законодавчої політики у сфері фінансових взаємовідносин держави і вищої школи. Українська держава, обмежуючи фінансування вищої школи, одночасно посилювала контроль за витрачанням позабюджетних коштів (переведення їх у казначейство, кошторисний характер витрачання та ін.), що означало фактичне обмеження фінансової свободи ВНЗ.

Ринкову економіку ще називають економікою вільного підприємництва. Підприємництво — ринковий феномен і саме зрілість ринкових відносин визначає дієвість та ефективність підприємництва. В умовах переходу до постіндустріальної цивілізації актуальним стає осмислення нових можливостей і потенцій підприємництва, зокрема в соціальній сфері — освіті, науці, охороні здоров'я, культурі. Ці галузі не можуть залишатися осторонь ринкових трансформацій, а повинні органічно, поступово та послідовно включати в свою діяльність елементи ринку, шукати оптимальне співвідношення самостійності та регульованості, приватного та бюджетного фінансування, враховуючи власну специфіку та виняткове значення для суспільства.

Численні праці дослідників вищої школи [2; 3; 7] дають підстави стверджувати, що на початок ХХІ ст. вища освіта включилась в нову систему відносин, яка основана на ринкових (квазіринкових) механізмах. В економічно розвинених країнах "заклади освіти є підприємствами бізнесу, що орієнтовані на вимоги споживача, з посиленням економічної ідеології, в основі якої лежить модель ідеального ринку" [1, с. 105]. У зв'язку з цим з'явилися нові підходи в ідеології і практиці управління ВНЗ. Один з таких підходів був названий "новий менеджеріалізм", він отримав розвиток в ряді європейських країн в останнє десятиліття ХХ ст. і суттєво вплинув на трансформацію практик управління у ВНЗ на етапі перших реформ в ході Болонського процесу. Термін "новий менеджеріалізм" використовується для підкреслення процесів адаптації управління ВНЗ до управлінських практик, розвинутих у середовищі приватного сектора [9, с. 60].

Отже, ринок (як інститут) все більше починає визначати кінцеві цілі, завдання і організацію освіти. Ті, хто навчається, все частіше розглядаються не як громадяни, які мають право на освіту, а як споживачі освітніх послуг, і на основі такого підходу вибудовуються їхні взаємовідносини з освітніми закладами. Включення навчальних закладів у ринкову систему передбачає перехід від державного бюрократичного апарату фінансування до системи вузівського самоуправління, до необхідності пошуку недержавних джерел фінансування, потреби бути ближчим до споживачів освітніх послуг, підвищувати їх якість.

Останнім часом до сфери освіти проявляють інтерес крупні інвестиційні корпорації, корпорації з виробництва мультимедійних технічних засобів. Освіта перетворюється на дохідну статтю експорту. СОТ включила її до списку послуг, торгівля якими у випадку укладання Генеральної угоди з торгівлі послугами буде регулюватися її положеннями. Триває формування світового ринку освітніх послуг [5, с. 28].

Особливо актуальною залишається для нашої держави проблема якісного вдосконалення ринкових відносин у сфері освіти з тим, щоб:

- найповніше реалізувати освітній і науковий потенціал нашої держави, який на сьогодні є одним із небагатьох чинників, що може забезпечити результативність модернізації соціально-економічної системи;

- подолати хронічну залежність вищих навчальних закладів (ВНЗ) від можливостей державного фінансування, що одночасно зменшить навантаження на державний бюджет;

- адаптувати систему української вищої школи до процесів глобалізації, інтернаціоналізації та європеїзації;

- виховати нову генерацію людей, конкурентоспроможних як на внутрішньому, так і світовому ринку, самостійних, творчих, креативних, відповідальних.

Але, як справедливо вказують М. Долішній та В. Куценко, спираючись на аналіз світової практики, інвестиції в освіту для створення інноваційного потенціалу, не приводять до помітного нарощування темпів економічного зростання без активізації підприємницької діяльності [4, с. 11].

Чітке визначення місця підприємництва у сфері вищої освіти може стати фундаментом, на якому вибудовуватиметься економічний механізм освіти. Саме орієнтація на включення вищої школи у підприємницьке середовище повинна стати стратегічним вектором реформування освітньої системи її динамічного оновлення відповідно до вимог сучасного світу. Розвиток підприємництва слід розглядати як стосовно недержавного, так і окремих елементів державного сектора, котрі орієнтовані на конкурентні умови функціонування.

Підприємництво й освіта — зовні несумісні поняття. До цього часу в нашій державі не вдалося сформувати у свідомості людей позитивне ставлення до підприємницької діяльності як до такої, що здатна вивести суспільство на якісно новий рівень розвитку. Сприйняти симбіоз освіти і підприємництва можна лише зруйнувавши радянські стереотипи та соціальні установки щодо підприємництва, яке пов'язувалося із владою, наживою, збагаченням.

Розвиток підприємницьких технологій у сфері освіти, посилення їх впливу на темпи економічного зростання і рівень життя населення на початку нового тисячоліття визначено як стратегічну мету у всьому світі. При цьому соціально-економічним пріоритетом виступає розвиток вищої освіти.

У дослідженнях останніх років проблем і перспектив реформування освітньої сфери мова йде про таке явище, як комерціалізація вищої освіти. Можна вважати, що комерціалізація діяльності ВНЗ — це об'єктивний чинник розвитку вищої освіти в сучасних умовах ринкової економіки. Під комерціалізацією ми розуміємо надання освітніх послуг на платній основі, яке здійснюється державними і недержавними закладами освіти. Причому комерціалізація ВНЗ не завжди передбачає отримання прибутку від надання освітніх послуг.

Комерціалізація у сфері освіти означає лише те, що освітні послуги розглядаються як товар та їх реалізація навчальними закладами відбувається на платній основі. Вона має як позитивні, так і негативні сторони.

До позитивних сторін комерціалізації можна віднести такі:

- безкоштовні блага априорі цінуються менше, ніж ті, за які доводиться хоча б частково платити власним коштом. Погоджуємось з думкою, що "ті, хто отримує вигоди, мають оплачувати рахунки. Від цього виграють самі ж студенти — в результаті підвищення якості навчання" [8, с. 74];

- студенти, які платять за освіту, будуть більш вимогливими до виконання ВНЗ своїх зобов'язань;

- комерціалізація може виступити фактором залучення громадськості до вирішення проблем вищої освіти, оскільки, вкладаючи власні кошти в освіту, природно, що люди виявлятимуть зацікавленість у забезпеченні її високої ефективності;

- комерціалізація може служити засобом подолання корупції у вищій школі. За словами Г.Попова, "щоб гроші

не призвели до деградації вищої школи, треба створити ситуацію, за якою платити в безкоштовній освіті за різноманітними "лівими" каналами було б менш привабливо, аніж йти шляхом нормального платного навчання" [10, с. 42].

Недоліки комерціалізації можуть виявлятися у наступному:

— зниженні бар'єру вступу із збільшенням студентів-контрактників;

— ускладненні вступу на найпрестижніші спеціальності обдарованих, але фінансово неспроможних абітурієнтів;

— формування споживацького ставлення до освіти.

Проте вказані небезпеки можуть і повинні нівелюватися державою.

Комерціалізацію як діяльність, спрямовану на збільшення доходів ВНЗ, можна розглядати як перший крок їх включення у ринкове і підприємницьке середовище. Саме комерціалізація стала чи не найвагомим чинником, який поставив проблему розвитку підприємництва у сфері вітчизняної освіти.

Процеси комерціалізації, які активно відбувалися впродовж півтора десятиліття, вимагають розробки відповідних підприємницьких стратегій поведінки як з боку ВНЗ на ринку освітніх послуг, так і з боку держав.

Комерціалізація української вищої школи була зумовлена наступними чинниками.

1. Скорочення державного фінансування вищої школи. Це співпало в часі з нагальною потребою технологічного переобладнання ВНЗ (включення у навчальний процес комп'ютерних технологій, закупівля комп'ютерів, активне використання Інтернету), зростання затрат на підтримання в належному стані основних фондів, необхідності збільшення оплати праці викладацького контингенту. Упродовж останніх років фінансування вищої освіти здійснювалось лише за соціальними статтями витрат на заробітну плату, стипендію і частково на покриття комунальних послуг. Придбання обладнання, матеріалів, поточні й капітальні ремонти приміщень здебільшого фінансувалися за рахунок позабюджетних коштів. Останніми роками значну частину посад, які раніше утримувалися за рахунок державного бюджету, переведено на утримання за рахунок коштів спеціального фонду ВНЗ.

Отже, держава, всупереч законодавству, з кожним роком все більше ігнорувала фінансування вищої освіти, перекладаючи на плечі батьків цей тягар. Це примушувало ВНЗ, як спосіб виживання, розширювати сферу платних послуг і диверсифікувати джерела фінансування. В умовах розвинутого ринку існують різноманітні джерела фінансування вищої школи, а в Україні платне навчання стало чи не єдиною альтернативою бюджетному фінансуванню.

Виходячи з суті ринкових відносин, можна вважати стовідсоткове фінансування освіти державою не виправданим, оскільки воно суперечить принципу максимізації соціальної справедливості. В суспільстві завжди буде прошарок людей, які спроможні і згодні оплачувати якісну освіту своїх дітей. Посилення значимості людського фактора в усіх сферах діяльності вимагає видатки на освіту розглядати не як статтю бюджетних витрат, а як інвестиції в людський капітал. Ці інвестиції суттєво впливатимуть на створення нової вартості, активізуватимуть підприємницьку діяльність.

2. Стейка тенденція до зростання попиту на вищу освіту. Впродовж всього періоду незалежності спостерігалась чітка тенденція до збільшення чисельності студентів. Так, в 2007/2008 н.р. в порівнянні з 1998/1999 н.р. контингент зріс на 39,3%. І це на фоні скорочення чисельності населення. Це пояснювалось, з одного боку тим, що вища освіта, на відміну від радянських часів, стала доступною всім верствам населення. З другого боку, люди погоджувались платити чималі гроші за навчання, розцінюючи їх як вкладення капіталу в самого себе чи власних дітей, яке повинно принести в майбутньому дивіденди у вигляді високої заробітної плати чи певного соціального статусу в суспільстві. З'явилися "модні"

спеціальності, зокрема економічного та юридичного профілів, на які спостерігався стабільно високий конкурс.

Таким чином, у період "ринкової ейфорії", який ще називають "періодом первісного нагромадження капіталу", спостерігалась комерціалізація вищої освіти, яка проявилась, перш за все, у зростанні частки платного навчання. З одного боку, введення плати за навчання було першими паростками ринку у сфері освіти, а з другого — супроводжувалось такими негативними явищами, як безконтрольне зростання мережі комерційних ВНЗ, псевдоосвіта, заробітчанство. З прийняттям Законів України "Про освіту" і "Про вищу освіту", Національної доктрини розвитку освіти негативні процеси дещо призупинилися.

ВИСНОВКИ

Отже, стан фінансування освіти вимагає переходу від її комерціалізації до підприємницької діяльності по наданню освітньо-наукових послуг. Як зазначалося вище, особливостю підприємництва в сучасних умовах є, зокрема, те, що воно поширюється із сфери матеріального виробництва на освіту, науку, культуру. Сьогодні ВНЗ поступово перетворюються в підприємницькі структури суспільного сектора, оскільки, з одного боку, їх діяльність передбачає задоволення суспільних потреб на основі позабюджетного фінансування (повністю або частково), а з другого, — ВНЗ можна розглядати як комерційні підприємства, що пропонують послуги окремим особам, які використовують освіту з особистою метою з наміром отримання додаткових прибутків в перспективі. За умов трансформаційної економіки такий варіант має деякі переваги: орієнтація на задоволення запитів споживачів, участь у ринковій конкуренції, прагнення до ефективного використання ресурсів.

Література:

1. Антошкіна Л.І. Економіка вищої освіти: тенденції та перспективи реформування / Антошкіна Л.І. — К.: Видавничий дім "Корпорація", 2005. — 368 с.
2. Бутенко А.І. Проблеми та напрями розвитку підприємництва у сфері освіти / Бутенко А.І., Сараєва І.М., Мергут А.І. — Одеса: Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2003. — 270 с.
3. Винстон Г. Субсидии, рыночная власть и образовательная среда: особенности экономики образования / Гордон Винстон. Пер. с англ. А.Ковалевой // Вопросы образования. — 2006. — № 8. — С. 87.
4. Долішній М. Підприємництво в соціальній сфері як передумова формування експортоорієнтованої економічної політики / М. Долішній, В. Куценко // Економіка України. — 2006. — №8. — С. 10—18.
5. Животовская И.Г. Европейская система образования в условиях глобализации / И.Г. Животовская // Экономика образования. — 2003. — №4. — С. 24—33.
6. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 290 с.
7. Матвіїв М.Я. Методологія та організація маркетингового менеджменту в сфері вищої освіти: монографія / Матвіїв М.Я. — Тернопіль: Економічна думка, 2005. — 560 с.
8. О плате за обучение в вузах Великобритании. Пер. с англ. // Экономика образования. — 2002. — №3. — С. 73—75.
9. Павлюткин И.В. Управление университетом в условиях новой рыночной ситуации (к концепции "нового менеджериализма") / И.В. Павлюткин // Вопросы образования. — 2005. — №2. — С. 57—64.
10. Попов В. О платном образовании // В. Попов // Альма Матер (Вестник высшей школы). — 2003. — № 11. — С. 42—43.

Стаття надійшла до редакції 13.07.2011 р.